

תדףיס מתוד

ספונות

סדרה חדשה, ספר שבעי (כב)

מכון בן-צבי, ירושלים תשנ"ט

עדנה אנגל

גלווליה של גיורת מפרובנס: מצרף של שלושה קטיעים מגניזות קאהיר

בשנת 1931 פירסם ההיסטוריה יעקב מאן תעודת מגניזה שמקורה באוספי טילורי-שכטר של ספרייה קימברידג' ומספרה T-S 16.100.¹ פרסום זה הוא הראשון בשלושה העוסקים בשני קטעי גניזה שעוניים ידון במאמר זה. הפירסום השני הוא מאות אליו אשתור משנת 1964 ועוניינו תעודת מגניזה שמספרה T-S 12.532.² הקטע השלישי, שפורסם בידי מאן, שבונתפרסם בשנת 1966 ובשנת 1969 בידי נחום גולב.³

ונישאה שם ל' דוד, שהיה כנראה מבני משפחתו של טודروس נשיא נרכונה. בני משפחתה הנצרים של הגיורת דדרו אותה כדי להחוירה לחיק הנצרות ומשום כך נטשו הגיורת ובעה את נרכונה ונמלטו לעיר אחרת, שבה בנו את ביתם והביאו לעולם שלושה ילדים. הגורל הקשה רך אחורי הוגם במקום מקלט החදש – בפרעות שהתרחשו בבית הכנסת נהרג הבעל ושני ילדיהם, יעקב וירושתא, נלקחו בשבי. הגיורת שנותרה אלמנה ותינוק בן מספר חדשים עימה, נשלחה לבקש עזרה כספית לעצמה ולפדיון ילדה (להלן: איגרת א).

גם קטע T-S 12.532 (לוח 2 צד שמאל) הוא איגרת לצורך גיוס כספים. איגרת זו עוסקת באשה שבולה נהרג והוא עצמה עמדה לפני הוצאה להורג בשרפפה. לאחר שנפדהה בכקס רב הוכרכה למוקם אחר אשר ממנו נשלחה לאספה כספים לכיסיו חוב פדיונה (להלן: איגרת ב).

כאשר ישתי בשנת 1992 בספריות האוניברסיטה של קימברידג' הופתעתו לגלות, תוך עיון בתעודות מגניזות קאהיר, את הקשר בין שתי התעודות: זו שפורסמה בידי מאן ואחר כך בידי גולב וזו שפרסם אשתור. הויקה בין שתיהן באה לידי בטורי בנוסח המשותף להן: שתיהן עוסקות בגיוס כספים עבור אשה שבולה נהרג, אך עירקה של זיקה זו הוא בוהות של חומר הכתיבה ושל הכתב (لوح 3). נהייר לעין שתי האיגרות יצאו מאותו בית יוצר ואף נכתבו בידי אותו סופר. שתיהן כתובות על גבי יריעת קלף בכתב קליגרפי הדור בסגנוןנו, אות לסופר מקzuוי המירמן במלאת הכתב. שרטוט השורות בשתיهن דומה ובר גם צבעה של הדין. הוזות ראה להוות אהרי עמי 32 בכරור זה. מודה לחוקר הגניזה בספריית אוניברסיטת קימברידג' על הרשות לשמש בתצלומי התעודות.

J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, Cincinnati 1931, pp. 31–33
E. Ashtor, "Documentus españoles de la Genizah", *Sefarad* 24 (1964), pp. 44–47

N. Golb, "New Light on the Persecution of French Jews at the Time of the First Crusade", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 34 (1966), pp. 1–63

N. Golb, *"Monieux"*, *The Proceedings of American Philosophical Society* 113, I (1969), pp. 67–94
וראה גם: (להלן: גולב, "אור חרש").

בכתב ניכרת הן במורפולוגיה של האות והן בגורמים היוצרים את מראה השטח הכתוב כולל בגון עיום, צפיפות ורוות.

יתר על שתי האיגרות שזוקתן זו לו ניכרת בעיליל, נתגללה לי קטע נוסף – T-S NS 323.31 – שהתרברר כי הוא שייך לאיגרת ב'. שיחזור איגרת ב' בעורתו של הקטע הנוסף (לוח 2 צד ימין)⁴ משלים את סיפורה של האלמנה שהדים ממנה כבר נודעו לנו מחלוקת הראשון של האיגרת – הוא החלק שיפורס בידי אשטור.

קריאה ראשונה של שתי האיגרות מפתח לשין כל אחת מהן לאשה אחרת, שכן לכauraה האירועים המתוארים בהן שונים והאנשי הלוקחים בהם חלק אף הם שונים. אולם בגין זהות הפיסית של האיגרות ובשל העובדה שבשתיهن נידון סיפורה של אשה שבעלתה נהרג מסתברת יותר האפשרות ששתי האיגרות עוסקות באותה אשה⁵. אם נמצא השערה זו נמצאה בשדרידה המעטים של איגרת ב' נחשף פרק נוסף בחיה של אותה האיגרת שאיגרת א' דנה בה. לפיו שרידותן של השורות הראשונות ניתנת לשער שבראשה של איגרת ב' מובא תקציר המעשה שתיארו מובא באיגרת א' – עדות על אשה שבעלתה נהרג. בהמשך של איגרת ב' עובר סיפור המשעה לנאג'ירה שכזפון מרכזו ספרד' ושם, לפי ישחוור האיגרת, ארבו לה בני משפחתה הנוצרית. כנראה שהיא נחפה ונידונה למוות ואלמלא התערכותם של אנשי קהיל נאג'ירה הייתה מוצאת להורג בשရיפה. לאחר תיאור פדונה והברחתה ידי אנשי נאג'ירה, ניתן להבין מנוסח הדברים של איגרת ב', שהגיורת חורה שנייה אל אותה קהילה הנזכרת בראשה של איגרת א'. אנשי נאג'ירה אמנים פודה אך מי שסייעו בידה לאסוף את סכום הפדיון היו אנשי אותה קהילה שלאליה חזורה. איגרת א' כתבה אפוא בידי סופר בית הדין לאחר שבעלתה נהרג ולפניה צאתה לדרכ, ואילו איגרת ב' כתבה בידי אותו סופר, כשנה לאחר שובה. הימצאותן של האיגרות בגניות קאהיר עשויה להוכיח שהגיורת המשיכה בנדודיה לכיוון פסטטה. ואין תימה בכך, שכן

פסטאט העשירה הייתה ידועה בעיר מקלט יהודים רביים שעברו דרך או השתקעו בה.⁶

בשל היותן מכתחבי המליצה לגיוס משבצותות שנייה האיגרות בסוגה תיעודית של מכתחי צדקה שכמותם נמצאו רבים בין תעוזות הגניזה⁷. ברם, שלא כמו ברוב מכתחבי הצדקה, מופיעים בסוףן של האיגרות המתפרנסמות כאן שמויותיהם של עדים, ואלו מקרים למכתחי הצדקה אופיيين וחותם לסוג של זכרון עדות.⁸

4 מלאתה הקישור ושיחור הטקסט נשחה בידי פרופ' יוסף יהלום. ראה מאטרו להלן.

5 כך שער יהלום, בעקבות קרייאתו מחדש את שלושת הטקסטים. יחד עם זאת אין להזעיא מכך שמדובר בשני נשים שונות שמכtabהו הועתקה בידי אותו מעתיק. מספרם של מכתחי צדקה היה נפוץ ביותר בתקופה זו ובמוחדר גדור מספרם של אלה שהגיעו לפטאטט אשר במצרים.

6 היא נאהרה (Najera) בחבל ארAGON שכזפון מרכזו ספרד; נקרתת נאג'ירה בהתאם להגוי המקובל בימי הביניים.

7 השווה: א' ברקט, ספריד מדרים, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 15–19.

8 מכתחי צדקה – מכתחם של מוסדות קהילה לשם גיוס תמייה כספית או עזרה אחרת לאחד מהחברות היוצאות לקהילה אחרת. על איגרות צדקה דרא גם: א' שייבר, "איגרות קבצנים מן הגניזה", *Geniza Studies*, Hildesheim, and New York 1981, pp. 75–84 (Hebrew Section) ועל סייעו בפונCTION.

9 – Cambridge, University Library Or. 1080 J 57 (1) – Cambridge, University Library Or. 1080 J 57 (2) – Cambridge, UL T-S 20.24 (2) – and Los Angeles, 2, 1967, p. 55 (בתוך המליצה לחון ששחה במשר שנים רבות בארץ הקודש, בגדר ובעיר ומקש סייע על מנת להמשך בדרכו בתב מוחדר מרובע למזכה מהמהאה האחת עשרה). השווה: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkley: Cambridge, 1967, p. 55 (בתוך המליצה שנשלה מקרולת גבריה מר' לאחר מאורעות 1066 (כתוב ספרדי מרובע). מכתח הצדקה הקדום ביותר מבין אלה הידועים עד כה הוא מכתח קירב

החומר והכתב

כל אחת מהאיגרות כתוכה על גבי צד אחד של וירעת קלף, שעובייה דק עד ביןוני, והוא מקופלת ברוחבה לשלווה חלקום שווים בגודלם. איגרת א קרוועה בעיקר בחלקה התחתון ויש בה מספר חוריים. ממדיו הקלח שנורה הם 230x330 מ"מ, מספר השורות הכתובות והמשורטחות: 33.

משש השורות האחרוניות של איגרת זו נותרו שרידי חתימות בלבד. באיגרת ב קרעים רביים יותר וחסרונו הכתוב בולט בה מכל צידיה. ממדיה הם 176x279 מ"מ; מספר השורות הכתובות: 26; ומספר השורות המשורטחות: 1. לפ' ההשואה לאיגרת א חסרות כנראה בחלקה העליון של איגרת ב שתי שורות. הקלח מעובד כך שצדיו השער של העור שופשף. על אף שההבחנה בין הצדדים אינה קללה, מסגריים שרידים מעטים מנוקבות השער וכן הבדלים קלים בעצם, את הבדיקה בין צד השער לבין צד הבשר.

שורות השרטוט נחרטו באמצעות כלי חריטה על גבי צידו החלק של הקלח – צד הבשר. צבעה של הדיו שדההה במקומות רביים, בעיקר באיגרת הראשונה, הוא חום בהיר בעל גוון כתום. דרך קיפולן של האיגרות ניתנת לשחזר לפי שני הקיפולים המחלקים את היריעה הפתחה. אלה מגלים שהאיגרות קופלו לכעין צורת נרתיק – קיפול ראשון לכיוון אחד והשני לכיוון הנגדי.¹⁰

הכתב שבו כתובות שתי האיגרות הוא כתב ספדי שאת צבינו המוחדר מעניקות לו תוכנות מורפולוגיות של מספראותיות וכן חכונות של מירוקם הכתב.

להלן מאפיינים ספדיים של ארבע אותיות מתוך כתב האיגרות המשותפים לאותןאותיות מתוך כתובה דארכסא שנכתבה בולגנית במחצית השנייה של המאה האחת עשרה (لوح 4).¹¹

* אליף – התעקולות כלפי חוץ בחלק התחתון של הרgel השמאלית.

* ב' – מקום התחרכות קו האורך עם קו הבסיס.

* ה' – רגלה השמאלית מונחת בשיפוע ומעוקלת קמעה.

* עדן – השתפעות ארוכה בסיס האות.

ניתן לסוג כתב זה כתוב מרובע למחצה, אשר מהווה סוג משנה האופייני לתקופת המעבר בין הכתב המרובע לכתב הבינוני.¹² לצורך הצגתו של כתב האיגרות כתוב מרובע למחצה יומחש להלן תחילה המרובע מהמורובע – דרך מרובע שוטף¹³ – אל המרובע למחצה של כתב האיגרות, כפי האותיות אליף, מ'ס ושיין (لوح 5).

Cambridge, UL T-S 12.122 – במכות בידיו כתוב המכתב בעברות את השלמה מתפקידים אנשי קהיל קיבר לפרט. השווא: N. Golb and O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, London 1982 המדריכים את המכתב לשנים שלפני 930.

10 לפ' בדיקתו של י' יהלום: המפרק בין קיפול לבין קיפול באיגרת א הוא כמשמעות מ"מ לכל היוצר בעוד שבאייגרת ב הוא מ"מ. ניתן להסיק מכך שאיגרת א הייתה צריכה להיות בוגר יותר מאשר איגרת ב בתבלתה יותר מאשר איגרת א.

11 Cambridge, UL T-S 8.268

12 השווה ע' אנגל, "סגןנות הכתב העברי במאורים 10-11 לאור תעוזות הגניזה המתוארות והמיוארות", העמיד לרשות אור בתערוכה טה.

13 בכתב מרובע שוטף, בניגוד לכתב קליגרפי, נעדרת ההפדרה על צורתו המרובעת של האותיות.

* אל'ף – באלוֹף של הכתב המרובע והמורבע השוטף מופקים רכיביו צד ימין בשתי משיכות אחת. התחלה התלכדוּת נראית באלוֹף של האיגרות.

הרכיב השמאלי של האות בכתב המרובע מופק באמצעות משיכה חוזרת תוך שינוי כיוון הקולמוס. בכתב השוטף נפתח הקישור ונוצרת התעקלות כלפי חז' לכיוון השמאלי, התעקלות זו מוגשת יותר בכתב האיגרות.

* בימי' ובשׂי'ן מתבטה המ עבר מאות מרובעת למרובעת למחצה, בויתור הדרגתני על ראשים ועל מספר משיכות הקולמוס. המ'ם המרובעת מבוצעת באربع משיכות קולמוס, תנוחת זקופה וראשה בולט. תחילת הדרגתית המוביל לפחיתה של האות, תוך ויתור על הראש המהוקצע ועל חיבורים זוויתיים בין רכיביה, מתחילה בכתב השוטף.

ארבע משיכות הקולמוס של השׂי'ן המרובעת הופכות לשלוֹש בשוטף ובמורבע למחצה. במהלך המ עבר מתרככים הקווים ומתח글ותם היא המכטלת את ראשיה ואת תנעויותיה הווויתיות של האות.

אחד האפינויים המובהקים של המרובע למחצה הוא הימצאותו של אותיות אל'ף משלושת הסוגים – מרובע, מרובע למחצה ובינוני – במקביל באותה חיבור (لوح 6 – צורותיה השונות של האלוֹף). ואכן ניתן לראות בכתב האיגרת השנייה, שהקראת סופה השתמש הספר באותיות הקרובות יותר לסוג הבינוני מאשר לסוג המ עבר.

מקורות האיגרות וזמן כתיבתן

בדיקה נוספת של האיגרות גוֹפָן בספריות קימברידג' נתברר כי החתימות שבוסף אין עשויות בכתב ידים של העדים אלא מועתקות בכתב ידו של הספר, באותה כתיבה ובאותה דינו שבה הוא כתב את האיגרות. נשאלת אפוא השאלה האם אלו הן האיגרות המקוריות שנמסרו לאלמנה בידי ספר בית הדין? אם ההנחה היא שמכבת הצדקה גוֹפָן נמסר לידי הפונה ואילו בספרי בית הדין נשארה העתקתו¹⁴ הרי שלפנינו העתקה ולא מקור ואף העתקה זו אינה העתקה אותנטית. לפי גירסה זו נצטרך להניח כי במהלך נודודיה של האשאה וברדרכה לפסṭṭאṭ, הועתקו שתי איגרותיה בידי אותו כותב, אולי מחמת התבלותן של האיגרות המקוריות. ברם, מכבת הצדקה הקדום לקהן קייב (הע' 9 לעיל) מקשה על קבלת הנחה זו, שכן גם במכבת קייב באות חתימות שאין מקוריות הכתובות בכתב ידו של הספר (להוציא את חתימתו של יצחק פרנס המופיעה בפינה הימנית החתומה של המכבת אשר לדרכי המהדיר הוא וזה שראה את המסגר).¹⁵ האפשרות שהן האיגרות הננדנות והן מכבת קייב העתקה ממשנית נראית מופרcta ולפיכך סביר יותר להניח כי שתי האיגרות, כמו גם מכבת קייב, הן העתקה אותנטית שנעשהה בידי ספר בית הדין. הואיל ונשואו של מכבת קייב יכול את המכבת המקורי הכרה להניח כי הן האלמנה והן נשואו של מכבת קייב קובלו בלבד מן המקור העתקה נוספת שנעשתה בכתב הדין, והיא אשר שימושה את האלמנה בדרך עד שהగירה לגינויו. אישוש נוסף לסבירה זו

¹⁴ כפי שמקובל להניח בין חוקרים העוסקים בתולדות הגינויו.

¹⁵ אין זה מן הנמנע שגם באיגרות היהת החيمة שבו, באיגרת א' בפינה הימנית חלק מהחתימתו של עד שישום שמו הוא יצחק, דומה כי חתימה זו, להבדיל מהחותמות אחרות, כתובה בכתביה שונה. יש לשים לב עיקר לזרות הקיר'ח והנריין.

ניתן לראות בכתיבתן של שלוש השורות האחרונות של איגרת ב. שורות אלל, אשר בהן גם שמות העדדים שאחד מהם מופיע פעמיים, כתובות בכתביה בעלת גוון שונה במקצת ונראתה שהושלמו בידי אותו סופר במועד מאוחר יותר.¹⁶

כבר הועלה ההשערה כי האיגרות נכתבו במהלך האחת עשרה. כך מתארך מאן – על סמך עדויות טקסטואליות בעיקר – את האיגרת הראשונה, ואחריו, ללא ידיעת הקשר בין שתי האיגרות, טענו הן אשטור והן גולב שהאיגרות נכתבו בשלביו אותה מאה. על זמנה של איגרת אלמים מאן וגולב מתוק הזוכרת שמו של ר' טודروس אשר שמו מופיע בברכת המתים (וכ' ללב).¹⁷ מאן טוונ ובעקבותיו גולב כי הוא טודروس הראשון נשיא נרכונה שפעל במהלך האחת עשרה. בהתבססו על נתוניים פלאוגרפיים וכן על תופעת הגיור של נזירים שעיריים ומוכובדים שהיתה נפוצה באירופה במהלך האחת עשרה, תマー גולב בהשערה כי האיגרת נכתבה בסופה של מאה זו וכי ר' טודروس הנזכר אינו יכול להיות טודروس השני שמת רק בעשור הראשון של המאה השתיים עשרה.¹⁸ במאמריו על איגרת אניסה גולב להוכיח כי הפרעות אשר הביאו לדצתה בעלה של הגיורת התרחשו במהלך מסע הצלב הראשון. אשטור קישר את הפרעות הנזירות באיגרת ב לאירועים היסטוריים שהתרחשו במהלך האחת עשרה, כאשר יהודים רבים הגיעו מהדרום האנדים לצפון חצי הארץ האיברי ובדרךם נשדו ונרצחו. למורתו שהוא טען כי אין כל הוכחה לכך, ביקש אשטור לרמזו על אפשרותקשר בין רצח היהודים באלבולה (Albelda) לשיד נאגירה בשנת 1047 בין מה שנזכר באיגרת.¹⁹

הנתונים הפלאוגרפיים והפיסיים של האיגרות מעשנים את המסקנות ההיסטוריות של מאן, גולב ואשטור. גולב טען בצדק כי השימוש בקהל קדום יחסית ולא היה נפוץ לאחר המאה האחת עשרה. ואכן, מספרן של תעוזות שנכתבו על קלף לאחר המאה האחת עשרה נמוך ביותר ואלו הן בעיקר שטרני גיטין או כתובות.²⁰ יתרה מזאת, צורת הקיפול שבה קופלו האיגרות נראית כמספר תעוזות במורה או בצפון אפריקה, שכולן קדומות למחצית השנייה של המאה האחת עשרה.²¹ דיו שצבעה כתום נמצאה בתעדות רבות שאף אחת מהן אינה מאוחרת לאחר מהה. דיו בגונו זה נמצאה גם בעשרות קטיעות גניזה ספרותיים המשווים לשכבה הקדומה של הגניות, הינו זו שלפני המאה העשירה, אשר כתובם הוא כתוב מזרחי קדום. עיבוד הקלף

16 יש להזכיר בחשבון גם את האפשרות שהסופר חתום בשם של העדדים, הופעה שנדראית במספר קטן גניזה מן המאה האחת עשרה ואשר היתה קיימת בקהילות קטנות, מספר יודעי קרווא וכותב בהן היה לפטן – השווה: M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, Tel-Aviv 1980, pp. 483–489.

17 איגרת א שר 7.

18 ראה גולב, אור חדש (לעיל, ה' 3), עמ' 2-4.

19 דרא, אשטור (לעיל, ה' 2), עמ' 45-44.

20 ניתן היה לטען כי חמת החיבורן של האיגרות והצורך לצייר את האשה בחומר עמיד שישמש אותה בדרך הארוכה ויתבלח פחות, הן נכתבו על קלף, ברם במחקר חומורי הכתיבה של תעוזות הגניות נוכחתי לדעת כי ברוב המקרים אין שימוש בקהל או בנייר מותנה בסוג השימור אלא בזמנה של התערודה.

21 למשל: T-S 16.123 – חוות נישואין שנעדך ברמליה בשנות 1051; 1080 J 291 – דיווח לאסטטיל בן דרבון תארתי משנת 1024.

22 למשל: T-S 16.221 – קטע מופרין עדות על קלף, משנת 986 (כתב מזרחי מדורבע למוחצה); T-S 16.282 – קטע לא מזוהה על קלף, כתוב בכתב מזרחי הקודם למאה העשירה; T-S 8J28.9 – קטע ממכתב סוחר על קלף, כתוב בכתב צפון אפריקאי מהמאה האחת עשרה; T-S 1021.2 – שטר מכר של ספר מקרא על גבי קלף, תואר לשנים שביבן 1000 וזהה כzewון אפריקאי ראה מ' ברישוון, "משפחה בתקופת שינויים", ספנות ס"ח (ב) (תשנ"א), עמ' 51-69.

בשיטה שחוארה והריבת השורות על צד בשיר מתאימים לשיטה שרואה בכתבי היד המתוארכים הקדומים ביותר שנכתבו בתחום המזרחי.²³

הכתב שבו נכתבו האיגרות הוא כתוב ספרדי שזיהויו כמורבע לממחזה עשוי לשמש עדות נוספת לתקופת כתיבתן, שכן נראה שלabel זה בחתפות הכתב העברי מתקיים, הן בספרדי והן במודח, במהלך המאה האחת עשרה. את התארוך באמצעות הגדרת כתוב האיגרות כמורבע לממחזה משאש מאפיין נוסף – לצדן של תוכנות ספרדיות מובהקות ניתן לראות בכתב האיגרות גם תוכנות מודחיות כדוגמת העוקצים המערדים את קווי הרוחב או עיבורים בראשיהם של הגנות הצרים. מתוך העדויות של כתב ספרדי בתקופת צמיחתו – במאור העשירה האחת עשרה – אפשר להיווכח בזיקה שעדיין קיימת בו בכתב המזרחי, זיקה אשר הולכת ונעלמת לקראת התבגשותו של כתב הספרדי במאה השלוש עשרה.

כ怀着, הגדרתו של כתב ספרדי מורבע לממחזה שיש לו זיקה לכתב המזרחי, לצד הצגת הנתונים הפיסיים של האיגרות מהווים מיקבחן ראיות שצירוף לעדויות ההיסטוריות עשויה להוכיח את המשקנה שיש לראות את תקופה כתיבתן של האיגרות במאה האחת עשרה.

מקום הכתיבה

צירופן של האיגרות זו לזו והוכرتה של העיר נאג'ירה מרחקים את אפשרות זיהוי מקום הכתיבה בפרובנס, סברה שגולב ביקש להוכיח. דומה כי הקשר שבין שתי האיגרות ויזיהו של

הכתב בכתב שמצויר במאה האחת עשרה באנדולסיה מעדים על כתיבתן בחצי האיראני. נשאלת השאלה היכן בתחום חצי האיראני נכתבו נכתבות האיגרות. תשובה לכך מצאנו באיגרות עצמן.

באיגרת בזכירת העיר נאג'ירה שבמחוז La Rioja (²⁴) אשר בצפון ספרד, אך אין כל רמז למקום כתיבתה של האיגרת. ואילו בשורה התשיעית של איגרת א נזכרת ביפורושה העיר שבה הנקتبו. כתובי האיגרת מעדים על עצם שהם "מננו קהלה...", המילה הבאה מקוטעת ואחריה, "צעידי הצאן" (ЛОח 7). לפי שידידי האותיות של המילה המקוטעת העיז מעאן להחות קהלה זו באנז'ו (Anjou) אשר בצרפת. גולב חלק עליון וקרא את אותיות המילה: מ-נ-י-ו. שיחזור חלקן החסר של האותיות (ЛОח 8), מוכיחה אכן כי קריאתו של גולב היא הנכונה וכי אין כל דרך אחרת לקרווא אותה. ככלומר יש לקרוא: "מננו קהל מניר". אך, היכן נמצאת אותה קהילה עלומה

הכתובת מ-נ-י-ו ואשר בה נכתבו שתי האיגרות?

גולב זיהה מקום זה עם Monieux שבפרובנס, הנמצא במרקם של מאה ושישים מיל צפונית-מזרחית לנarbonne.²⁴ גולב היה משוכנע בשיווכת הפרובנסלי של האיגרת, וראה בה את

²³ חריטת שורות על צד הבשר של קלף שנותרה בו ההבחנה בין צדיו, נמצאה בעשרות מתוך עשרים וארבעה כתבי יד בעלי תאריך או ככל שניתן לתחביב מסוף המאה התשיעית ועד ראשיתה של המאה השלוש עשרה שנכתבו במזרחה. בין שנת 1233 ל-1270 נמצאה חריטה כזו בשישה כתבי יד שנכתבו באותו ממדיניות אשכנז. מסוף המאה השלוש עשרה ועד המאה השש עשרה היא מזכירה בעיקר בתיימן (חמישה עשר מתוך עשרים וארבעה כתבי יד). סיוכמים אלה מתבססים על נתוני מגוון הנתונים הממוחשב ("ספרותא") של מפעל הפליאוגרפיה העברית שהחסות האקדמית הלאומית הישראלית למדעים.

²⁴ גולב, אור חדש (לעיל, הע' 3), עמ' 9-15.

אחת משלוש האיגרות שנכתבו בידי יהודי צרפת בימי הביניים ואשר נמצא בגינויו.²⁵ הוא השתمر על חוכמתה של העיר נARBונה ושל ר' טודروس, כמו גם על כך שהגיורת ובעה ר' דוד יצאו מנרבונה להקללה קטנה יותר אשר לדעתו הייתה צריכה להימצא באאותה ארץ. גולב הביא בראהיה גם את השימוש הלשוני בניו לשון גאליים כגון: "זעם הנערת יושתא והיאמן שלשה שנים".²⁶ אך אין ספק שככל שימושיו לשונן אלה רוחחו בלשנות הרומנית של התקופה²⁷ ובעיקר ראוי לציין גם כי השם יושתא מופיע בכתיב דומה בכתובת אבן שנמצאה בלה קורונית (La Coruna) שבחוף מערב ספרד.²⁸ יתר על כן, העיר אוניאס (Monieus) לא נודעה כמקום יישוב יהודי והניסיון שעשה גולב להעבר דרכה את מסע הצלב הראשון, שבגינו כביכול התקיימו הפרעות הנוכחות באיגרת, נראה מופרך מעיקרו.

מסלול בריחתה של הגיורת לכיוון צפון מורה, לעיר אוניאס, יכול אולי להסתבר על ידי איגרת א', אלא שהחוכמת של העיר נאגרה באיגרת במאצתו אתנו לחפש אותה קהילה בעיר אחרת, במקומות שיתאים לה סיורה של האיגרת הראשונה והן לסיורה של השניה. הרי קשה להניח שהגיורת יצאה מנרבונה לכיוון צפון מורה וכעבור זמן קצר חורה על עקבותיה כדי לעبور לצפון ספרד.

כיוון בריחתה של הגיורת עשו להיות מובן אם נניח שהגיורת העדיפה לצאת בדרך מקובלת – במסלול העלייה לרגל לסנטיאגו דה קומפוסטלה. חurf החוץ הסביר לכואורה להתרחק מכל קורבה לבני דתת הקודמת היא בחירה לנראה בדרך ידועה מן הסתם הכירה עוד מתוקף חינוכה הנוצרית.²⁹ קומפוסטלה, עיר הצלינים משכה במאות העשירות והאתה עשרה עולי רגלי רבים הן מצפונה של ספרד והן מדרומה של צרפת. וכך כותב אשטור בספריו על היהודים בספרד המוסלמיות:

מה תחילת המאה ה-11 גבר מספר הצלינים שבאו מצרפת ומכל שאר חבלן דרום צרפת להשתטח על הקבר שבו נקבע לפי האמונה הנוצרית יעקב, אחד השליחים... מסלול העלייה לרגל הפך לעורק מסחרי וככלוי משגשג והואקו לאורכו ישובי קבוע רבים שלאיליהם הצטרפו יהודים לא מעטים... בשלוש האחרון של המאה גודל משנה לשנה מספר הזרים שעלו מצרפת ומארכזות אחורות אל סנטיאגו ומקצתם גילה וצון להשאר בספרד. המלכים הנוצרים בצרפת ספרד שהיו מעוניינים בפיתוח הערים עודדו אותו לכך וננתנו להם כתבי זכיות על מנת שיתיישבו במלכותיהם. כך נסדו בערים שלאורך הדרך לקומפוסטלה מושבות של "פרנקים" סוחרים וב בעלי מלאכה ורכם ככולם. הדרכם הראשית – אסטליה, לוגרוני, נאגרה, בלאורדה, בורגוס, סאגונן, ליאון ואסטורגה נהייתה עורק מסחרי חשוב ביותה, בבורגוס נפגשה דרך זו בדרך צפונית יותר, שיצאה מביוינה בדרום צרפת ועברה דרך טולוסה, מיראנדה דה אברו ובורייסקה.³⁰

25. ראה גולב, מוניו (לעיל, עמ' 3), עמ' 71-72.

26. איגרת א' שר 11. השווה גולב, "אור חדש" (לעיל, עמ' 3), עמ' 5.

27. ראה להלן בדיון הלשוני אצל יהלום.

28. על האבן נהרט "דונה יושתא" – ראה: F. Cantera and J.M. Millas, *Las Inscripciones Hebraicas de Espana*. Madrid 1956, no. 13, pp. 32-34.

29. השערת זו מבוססת על דעתו שהעליה בפניו מרק כהן.

30. א' אשטור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, ב, ירושלים 1996, עמ' 149-154.

אפשר שנסיבות היסטוריות אלו שמתאר אשתו מלמדות על הרקע לבחירתו של מסלול הבריחה של הגירות ומרקباتו אותן לפרטן התעלומה. נוכחות הימצאותה של העיר בORGOS שבאזור קסטיליה על הנתיב הצפוני של המסלול לסנטיאגו דה קומפוסטלה, לא יהיה זה רחוק מן הדעת שהגירות בחרה בכל הנראה במחוז בORGOS כדי בינויים להגעה דרכו לאוצר מוסלי. ואכן, בתחום העיר בORGOS ישבה בימי הביניים עיר שחתוק אפשרי של שמה בעברית והה לאותיות השם החידי של הקהילה הנוצרת באיגרת א-היינו: מ-נ-ג-ה.

לפי מספר עדויות מתברר שכבר במאה העשירה התקיים יישוב עירוני במחוז בORGOS,³¹ לא הרחק מן דרך לקומפוסטלה ובפרק של חמישים מייל מנאג'רה, בעיר סט-Μυ (מניו) (מניו (מניו)). בתעודה שנמצאה במנזר San Pedro de Cardena שכון ליד מניו, מספר כומר בשם Florez על הבישוף של מניו, Basilio, שחיו בשנת 949³², מנדס-פידל מצטט מתוך תעודה שנכתבה בקסטיליה את שמותיהם של שני בישופים שאחד מהם מופיע בשם Velasco ומשעריהם כי הוא Belasius, הבישוף של מניו.³³ על אף השוני הקל בשם, סביר להניח שמדובר באותו הבישוף שמן המאה העשירה.

בעיר סט-Μυ נתקיים גם קהילה יהודית.³⁴ הן לפי עבר והן לפי האנציקלופדיה הספרדית מקומה של מניו הוא במחוז בORGOS, על הדרך הדרומית המקשרת את בORGOS עם ואיליאדוליד, לצדונן של הערים Palenzuela ו-Lerma (לוח 9). בעבר, אשר התבבס על תעודה משנת 1290 הזכיר את קהילת מניו בעניין חלוקת המסים בקהילות קסטיליה.³⁵

נמצא אפוא שהקהילה הנוצרת באיגרת א-ווארה בה נכתבו האיגרות, הוא מניו שישבה במרקח לא גדול מנאג'רה וכן בדרך לסנטיאגו דה קומפוסטלה.³⁶

הערות סיכום

צירוף שלוש קטיעי הגניזה לשתי תעודות בעלות עניין אחד עשוי לשנות מחד גיסא זיהויים קיימים, אך הוא מעלה, מאידך גיסא, שאלות חדשות. ניסיתי להוכיח כי אין מאפייני הכתוב והן

31. הטילה מהו מתרוגמת מהamilia הספרדית obispado בלאה, תחום שליטהו של הבישוף.

32. ראה: *Encyclopedie Universal Ilustrada*, Barcelona 1907–1930, Tomb 37, pp. 412–413; שם נקרא המקומם Munos במוקום מונינה לפופו³⁷, אנקה בדרילום מאוניברסיטת קומפלטנסה שבמדריד שאיתר את העייל, וכן לפופו מלאכי בית-אריך, דיר שפה נשול, נורת פטראן וחוה נברשתון – על רעיונותיהם ועל סיועם בחפשו אחר העיר מניו.

33. ראה: p. 32. R. Menéndez-Pidal, *Orígenes del Español*, sexta edición, Madrid 1968. הן מנדס-פידל והן האנקילופדיה הספרדית נסמכו על אותו מקור: *España Sagrada*, 26, pp. 13–21. תודתי לדיר מנדס-פידל מישור מזנקה.

34. ראה: F. Baer, *Die Juden in Christlichen Spanien*, I, Berlin 1936, pp. 81–88. גובה המיסים מחייב את ספרי היהודים הקטן חסימת בשלוש הקהילות – מנין, לרמה ופאלאנסיאולה. לעומת זאת סכום של 87,760 מרדי שנדרשו לשולב בORGOS, נקבע התשלום הכלול בשלוש הקהילות בסכום של 9,900 מרדי.

35. על המשך היישוב היהודי בעיר מניו אנו למדים בכתב יד משנת 1342 – – שנכתב בכתב ספרדי במקום ששמו לפי קריאת הקולופו: "מנאו העילונה". באטלס גרמני משנת 1910 (Andrees) באטלס גרמני משנת 1910 (Moneo) מציין שוב בשם (Handatlas, Wien 1910, Map 91–92) מונאו (Moneo) (בחattyuk עברי מנואו) מדורם לכו הרוחב 43°, כמרקח של בשלושים מיל צפונית-מערבית לBORJOS. נשאלת השאלה האם זו עדות נוספת לנוספת לעיר מניו (וורבי האטלס טטו בוויה טירקומה היגאנובי המדייר) או שנא הakiim גם ישב צפוני יותר בשם מנואו, אשר הוספה היבני "עלילונה" לשם עשויה להסתבר דזוקא בגין קיומם של שני יישובים בשם דומה במרקח לא גדול זה מותה.

המאפיינים הפיסיים ניתנים לתארור למאה האחת עשרה, אלא שבעקבות הצגתן של ראיות אלו עולה גם כי מאפיינים כאלה היו נפוצים במורה או בצפון אפריקה, ככלומר, תחת השראתה של תרבויות מוסלמיות. מכאן קיימת סתירה בין זיהוי מקומם כתיבת האיגרות כמניו שבספון הנוצרי של ספרד לבין התוכנות שנמצאו באופניינוות לכתחזוק ולחומר של התרבות המוסלמית. סתירה זו ניתן ליחס אם נביא בחשבון את מדיה הגודלים של ההגירה היהודית מן היישובים המוסלמיים של אנדולסיה אל הנסיכותות הנוצריות בצפון, כפי שאשתור מתארן:

...הנעוים ובעליהם הגיעו שבין המהגרים מן הדרום עברו את הגבולות של ספרד המוסלמית והשתקעו במלוכות הנוצריות בצפון חצי הארץ. סוחרים ובעליהם מלאכה, יהידים ומשפחות באו אל הערים שלאורך הדרך אל סנטיאגו והתיישבו בהן... בתקודות שונות מספרד הנוצרית ישנן ידיעות המצביעות על מדיה הניכרים של ההגירה היהודית, שזרמה בתחילת המאה ה-11... אבל בדרך כלל התישבו המהגרים בערים ובעיירות הנוצריות שלאורך החלק המערבי של דרך הצלינים ובערים המוסלמיות שבקרבתו.³⁷

ניתן לפחות את כתב האיגרות לכתיתו של סופר אנדולסי שהיגר לצפון ושמר על מסורת הכתב של מולדתו. ברם, הפתرون של "הספר מהגר" מישב את הסתירה בסוגיות הכתב אך לא בשאלת החומר. סופר מהגר ממשיך אמן לכתוב בהתאם למסורת מולדתו, אך מאין עם הגירתו את שיטות הכתנת הספר המקומיות.³⁸ התשובה לכך נועוצה לדעתו במספר הדל של הממצאים הכתובים (כתבי יד ותעודות) שהופיעו בתקופה זו מוחוץ לתחומי המורה או צפון אפריקה. בשל נדירותם זו קשה לעקוב אחר איפיוניה של מלאכת הספר העברי שנעשתה בתחום התרבות הנוצרית עד למאה השתיים עשרה וניתן להסיק מסקנות רק מתוך היקשיות לתוכנות של ממצאים מאוחרים יותר.³⁹ כך נמצא שככל המאפיינים הפיסיים שצווינו – קיפול הק驴, צבע הדיו, אך בעיקר חרישת השורות על צד הבשר לא היו נפוצים לא בתרבויות הנוצרית שלפני המאה השתיים עשרה, וגם לא לאחריה.⁴⁰ לא יהיה זה אפוא מופרך לטעון שמאפיינים אלה מעידים על קדמתה של התקופת הכתיבה ואינם עומדים בסתירה לנחותו מוזאה הගאורגי. הנה כי אין ממצאי הכתב וחומר עשויים להציגם עם הנתונים הගאורגיים וההיסטוריה הנוצרית באיגרות לכדי מסקנה שהאיגרות נכתבו במאה האחת עשרה, בעיר ששם מנוו' שכנה בצפון ספרד, בקרובה לעיר הגדולה ברוגו. יחד עם זאת, הויאל ואך אחות מהראיות, לא היסטוריות ואך לא הפליאוגרפיות, איןן מבוססות על תאריך מפורש, יש להותר מקום גם להשערה שהאיגרות נכתבו במאה השתיים עשרה, לאחר מותו של הנשיא טודروس השני, כאשר השתתל הכתב האנדולסי על צפון ספרד.

37. אשטור (לעיל, הע' 30), עמ' 19, 157.

38. השווא: 109–109, מורה נזהרו מהמאה האחת עשרה כתבי יד מאיטליה וצפון אפריקה ורק מהמאה השתיים עשרה

39. להזיה את תחומי המורה נזהרו מהמאה האחת עשרה כתבי יד מאיטליה וצפון אפריקה ורק מהמאה השתיים עשרה נמצאו כתבי יד בעיל תאריך גם מחצי הארץ האבירי, צרפת או גרמניה – השווא: M. Beit-Arié, *The Manuscripts*

40. of East and West. Panizzi Lectures, London 1992, pp. 11–12

41. יש לציין כי כבר בכתב היד הראשון היודע מחצי הארץ האבירי, שנכתב בשנת 1110, נעשתה חרישת השורות על צד השער. עוד יושעם כי בכתב קיוב הנזכר לעיל, שקדמותו ברורה, שורטט אף הוא על צד הבשר. אישוש נספה לקדמותו של מאפיין זה נמצאה בעובדה שהעתודות לטיניות על כלף הקדומות למאה התשיעית כתובות בולן על צד הכתש. ראה: A. Bruchner and R. Marichal (ed.), *Chartae Latinae Antiquiores*. Part 4, Alten and Lausanne 1967, p. XVI

בזאת מודע

אנו ימינו

אנו דיברנו על נסיך הירקון

או לא ראי נסיך הירקון לא נתקל באל מושג רע
ולעתם שלם נסיך הירקון לא נתקל באל מושג רע
בנשאך נסיך הירקון לא נתקל באל מושג רע

בנשאך נסיך הירקון לא נתקל באל מושג רע

בנשאך נסיך הירקון לא נתקל באל מושג רע

בנשאך נסיך הירקון לא נתקל באל מושג רע

בנשאך נסיך הירקון לא נתקל באל מושג רע

T.S. 100

لوح 2 – איגרת ב

لوח 3 – השוואה בין כתבי האיגרות (צלום מוגדל)

ול הנער והזיד עלי
זה זו עליון ציון לה
ה יושתג וריא מניע

איגרת א

וי קהל נצנץ ושלוח
קד כלה שיגפה פגס
ונזוב גלען הים ב

איגרת ב

א א א א	ה ה ה ה
אָ אָ אָ אָ	הָ הָ הָ הָ
ב ב ב ב	ע ע ע ע
בָּ בָּ בָּ בָּ	עָ עָ עָ עָ

לוח 4 – מאפיינים של כתב ספרדי באותיות אל"ף, ב"ת, ח"א וערין
בכל צמד מוגאותאות מtower האיגרות (למעלה) ומtower קטע גנייה TS 8.269 (למטה)

לוח 5 – המעבר מהכתב המרובע
לכתב המרובעilmמיצה באותיות
אל"ף, מ"ס ושרין
מלמעלה למטה: כתב מרובע, כתב
מרובע שוטף וככתב האיגרות

שׁ	מׁ	אׁ
שׂ	מׂ	אׂ
שׄ	מׄ	אׄ

א א א א א א

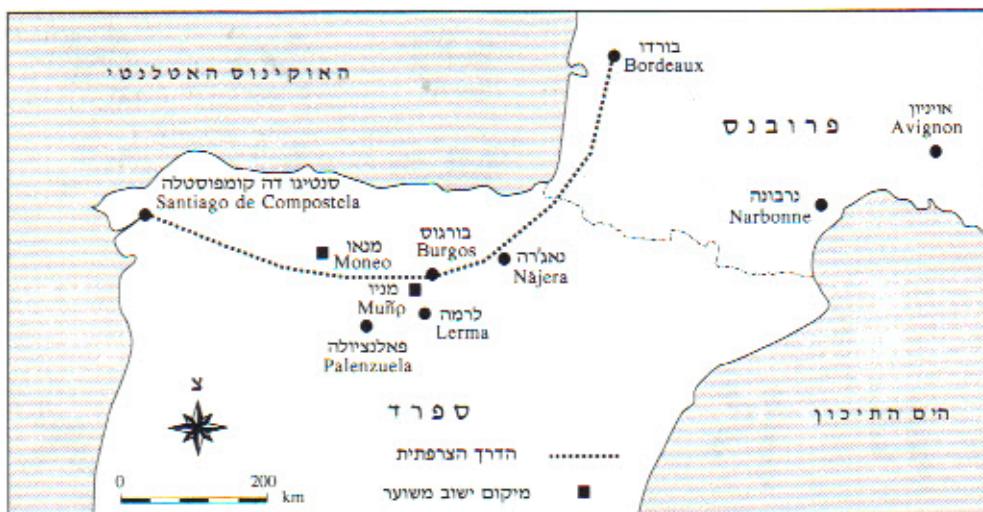
לוח 6 – צורותיה השונות של האל"ף

קָהֵל מִנּוֹן

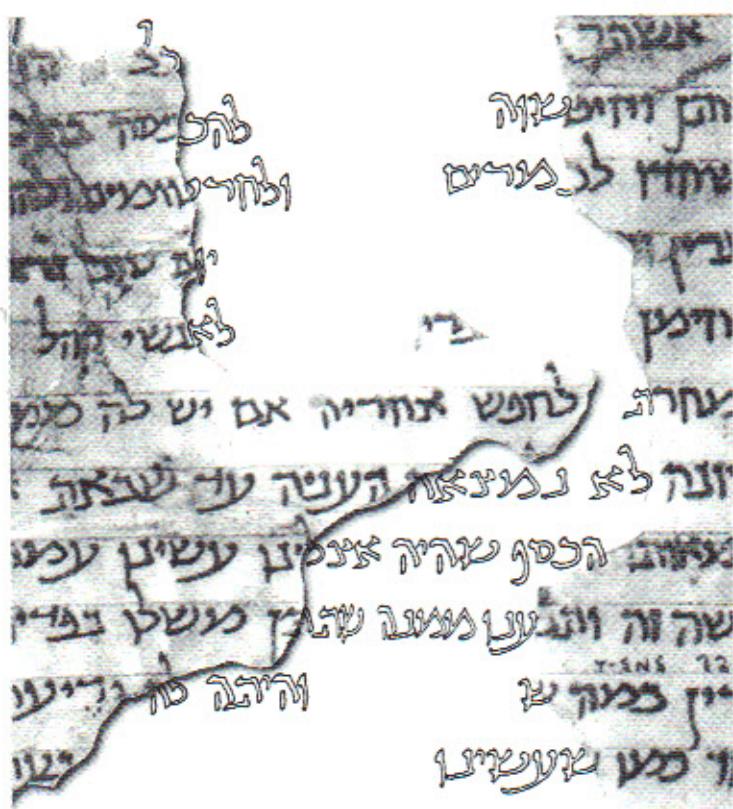
لوוח 7 – קהיל [מנון]

קָהֵל מִנּוֹן

لوוח 8 – שיחזור השם מ-נ-י-ן

لوוח 9 – מיקומה של מנו במסלול לסנטיאגו דה קומפוסטלה

لوת 11 – קטע מהאיגרת המשוחזרת – גורל מקורי